

„Русский медведь”. *История, семиотика, политика*, ред. О.В. Рябов, А. де Лазари, Новое Литературное Обозрение, Москва 2012, ss. 368.

Obraz niedźwiedzia jako symbolu związanego z Rosją i rosyjskością dość silnie utrwalił się w świadomości samych Rosjan oraz obywateli innych krajów. Odpowiedzi na pytanie o źródła powstania „niedźwiedziej metafory Rosji”, o sposób jej funkcjonowania w kulturach różnych narodów oraz o jej aktualne znaczenie we współczesnej Rosji starają się udzielić autorzy publikacji „Русский медведь”. *История, семиотика, политика*. Praca zbiorowa – wydana w prestiżowym moskiewskim wydawnictwie Novoe Literaturnoe Obozrenie – pod redakcją Olega Riabowa (Uniwersytet Państwowy w Iwanowie) oraz Andrzeja de Lazari (Uniwersytet Łódzki) jest pierwszą interdyscyplinarną próbą zbadania tej tematyki.

O szerokim spektrum podejmowanych badań informuje już sam tytuł książki. Jednak recenzowana publikacja przedstawia spojrzenie na wizerunek Rosji-niedźwiedzia nie tylko z perspektywy politologicznej, historycznej czy semiotycznej. Udział

badaczy z wielu państw oraz spojrzenie na „niedźwiedzią metaforę Rosji” w różnych kontekstach badawczych i kulturowych zapewnia bowiem znacznie szerszy obraz analizowanej problematyki.

Książka składa się z trzech części. Pierwsza z nich zawiera artykuły dotyczące funkcjonowania obrazu niedźwiedzia w ramach różnych zjawisk kulturowych (Biblia i apokryfy, heraldyka, folklor, wierzenia chłopów na Syberii). Kalina Wojciechowska analizuje wizerunek niedźwiedzia w Biblii oraz apokryfach¹. Autorka zauważa, iż negatywne skojarzenia związane z tą metaforą zdecydowanie przeważają tam nad pozytywnymi. Szczególnie interesujące wydaje się także utożsamienie zwierzęcia podobnego do niedźwiedzia z Rosją, które – na skutek uwspółcześnionego odczytania prorocstwa Daniela – miało miejsce już w pierwszej połowie XIX w. Od tego czasu Rosja (lub później: ZSRR) stała się częstym desygnatem biblijnych symboli.

¹ К. Войцеховска, *Лютый зверь и образец заботливости: образ медведя в Библии и апокрифах*, [w:] „Русский медведь”. *История, семиотика, политика*, ред. О.В. Рябов, А. де Лазари, Москва 2012, s. 11–28.

Kolejne artykuły w tej części książki umiejscawiają „niedźwiedzią metaforę” w kontekście kultury Rosji/Rusi. Uwagę zwracają wnioski płynące z semantyki obrazów niedźwiedzia. Zwierzę to od wieków cieszy się szacunkiem mieszkańców Rosji, o czym świadczyć może umieszczanie jego wizerunku w herbach (już od czasów Iwana Groźnego), czy też przypisywanie mu władzy nad światem zwierząt („car zwierząt”). Obraz niedźwiedzia trudno jednak zaklasyfikować jako jednoznacznie pozytywny lub negatywny. Z jednej strony mógł on bowiem symbolizować oręż Bożego gniewu, z drugiej zaś – ciemne, obce siły, które zwyciężane są z pomocą Bożą². Do podobnego wniosku dochodzi Iwona Rzepnikowska, która wizerunek niedźwiedzia w rosyjskich baśniach określa jako ambiwalentny. Zwierzę to występuje z początku jako szkodliwy antagonist, później zaś okazuje się darczyńcą (choć jest to typ przymusowego darczyńcy)³.

Druga część książki poświęcona jest „niedźwiedziej metaforze” Rosji w kulturach innych krajów. Artykuły zostały ułożone chronologicznie, co ułatwia śledzenie zmian związanych z obrazem niedźwiedzia na przestrzeni niemalże trzech stuleci.

Tę część recenzowanej publikacji otwierają dwa artykuły przedstawiające „rosyj-

skiego niedźwiedzia” w karykaturze europejskiej. Wasilij Uspienski⁴ podkreśla, iż ten wizerunek ma angielskie korzenie i to właśnie angielscy karykaturzyści XVIII w. utrwaliли go w świadomości Europejczyków. Zarówno Uspienski, jak i Cykałow⁵ zwracają uwagę na częste wykorzystanie zwierzęcia jako symbolu Rosji (o wiele częstsze niż w przypadku innych krajów). Cykałow szereguje karykatury z „rosyjskim niedźwiedziem” według następujących tematów: „niedźwiedzie objęcia”, „miód i pszczoły”, „gospodarz/władca”, „barłóg”, „klatka”, „flirt” oraz „w pościeli z niedźwiedziem”. Wykorzystanie obrazu „niedźwiedzia-Rosji” w tak różnych kontekstach implikuje szeroki zakres znaczeń, jaki nadaje się temu symbolowi.

Częstotliwość występowania wizerunku/metafory „rosyjskiego niedźwiedzia” w sferze medialnej danego kraju wydaje się być uzależniona od jego relacji z Rosją/ZSRR oraz geograficznej odległości od tego państwa. Iwan Garcia Sala – przywołując przykład Hiszpanii – przekonuje, iż „niedźwiedzia metafora Rosji” wyjątkowo silnie uwiadacznia się zagranicą w sytuacji konfliktu, zaostrzenia stosunków z Rosją⁶. Właśnie

⁴ В. Успенский, *Типология изображений «русских медведей» в европейской карикатуре XVIII- первой трети XIX века*, [w:] ibidem, s. 87–104.

⁵ Д. Цыкалов, «Русский медведь» в европейской карикатуре второй половины XIX- начала XX века, [w:] ibidem, s. 105–124.

⁶ И.Г. Сала, *Отголоски медвежьего рычания: Российская империя как белый медведь в испанской прессе*, [w:] ibidem, s. 140–149.

² Szerzej na ten temat zob. Е. Пчелов, *Медведи в старинной русской геральдике: семантика образов*, [w:] ibidem, s. 29–61.

³ И. Жепниковска, *Медведь в русской волшебной сказке: эскиз исследования проблемы*, [w:] ibidem, s. 62–71.

z powodu znacznej odległości geograficznej od Rosji/ZSRR oraz nieczęstych sporów politycznych, obraz Rosji wyrażany w karykaturze hiszpańskiej w dużej mierze opierał się na przedrukach z gazet zachodnioeuropejskich i rzadko stanowił odbicie relacji hiszpańsko-rosyjskich.

Odmienne sytuację prezentują artykuły dotyczące wizerunku „Rosji-niedźwiedzia” w krajach sąsiadujących z Rosją/ZSRR, znajdujących się w jej strefie wpływów lub konkurujących z nią na arenie międzynarodowej. „Niedźwiedzia metafora Rosji” w tych państwach wynika przede wszystkim z bezpośrednich relacji politycznych z Rosją (lub nawet wspólnej historii) i bardzo często służy określonym celom. Zarówno w polskiej karykaturze okresu międzywojennego⁷, jak i w karykaturze niemieckiej⁸ (lata 1914–1945) negatywny obraz „Rosji-niedźwiedzia” tworzony był w celu utwierdzenia własnej, pozytywnej tożsamości. Niedźwiedź był więc także symbolem Innego, barbarzyńcy, zaś zadaniem cywilizowanego, zachodniego kraju – zarówno w polskim, jak i niemieckim wyobrażeniu – było stawić mu czoła. Polska karykatura wykorzystywała w tym celu nowy obraz barbarzyńcy – bolszewika. Odpowiedzią na bolszewicki ateizm mogła być tylko idea przedmurza chrześcijaństwa. W nie-

mieckim wariancie była to zaś idea obrony kultury, cywilizacji przed wschodnim barbarzyństwem. Nie sposób nie zauważyć, iż w obu wypadkach „niedźwiedzia metafora Rosji” była wykorzystywana jako usprawiedliwienie wojny i zachęcanie do niej. Przedstawienie przeciwnika jako zwierzęcia było również formą jego dehumanizacji.

Artykuły dotyczące wizerunku „Rosji-niedźwiedzia” w różnych krajach są nie tylko źródłem wiedzy o ich stosunkach z Rosją, ale w niektórych przypadkach – dość nieoczekiwanie – stanowią również interesujący opis samoidentyfikacji danych kultur i ich problemów z tożsamością. Oprócz przywołanych wyżej przykładów Polski i Niemiec, warte uwagi są także przypadki Czech, Słowacji i Białorusi. Adam Kola – w artykule dotyczącym obrazu „Rosji-niedźwiedzia” we współczesnej czeskiej i słowackiej publicystyce⁹ – przekonuje, iż Czesi postrzegają siebie jako państwo zachodnie, podczas gdy Słowacy uważają swój kraj raczej za most między Wschodem a Zachodem. Z kolei Iwan Liewiasz wskazuje na Białoruś jako na pogranicze między kulturą europejskiego Zachodu i Rosji¹⁰. Okazuje się, że dla funkcjonowania wizerunku „Rosji-niedźwiedzia” w Białorusi nie bez znaczenia są także białoruskie kłopoty z własną tożsamością, dotyczące m.in. niejednoznacznie chrześcijań-

⁷ А. де Лазари, О. Рябов, *Два медведя: государство и народ в польской межвоенной карикатуре*, [w:] *ibidem*, s. 150-166.

⁸ М. Жаковска, *Изображение России-медведя в немецкой карикатуре 1914–1945 годов*, [w:] *ibidem*, s. 167–174.

⁹ А.Ф. Коля, *Россия-медведь в современной чешской и словацкой публицистике*, [w:] *ibidem*, s. 225–242.

¹⁰ И. Левяш, *Медведь: белорусская ипостась*, [w:] *ibidem*, s. 251–273.

skich tradycji, czy też silnych polskich oraz litewskich wpływów kulturowych.

Tę część książki kończy artykuł Andrzeja de Lazari¹¹, który próbuje odpowiedzieć na pytanie: dlaczego Europa boi się „rosyjskiego niedźwiedzia”? Według niego europejski strach rodzi się z powodu wyraźnej odmienności kultury i mentalności rosyjskiej. Rosja po raz kolejny okazuje się być niezrozumiałym Innym, który funkcjonuje według odmiennych zasad. Europejskiemu indywidualizmowi przeciwstawia ona różne odmiany kolektywności, racjonalizmowi zaś – idee czerpiące z prawosławia. Lazari zwraca szczególną uwagę na rosyjski stosunek do prawa, przestrzeganie którego stanowi fundament cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Jego zdaniem w Rosji wciąż brakuje rozpowszechnionego przekonania o konieczności istnienia i przestrzegania prawa, a prawa jednostki-obywatela ustępują wobec praw narodu-kolektywu. Europa nie przestanie się bać „rosyjskiego niedźwiedzia” dopóki nie zobaczy w nim europejskiego obywatela, który szanuje literę prawa, w tym także prawa jednostki. Czy taka sytuacja kiedykolwiek będzie miała miejsce? Lazari ma nadzieję, że tak. Powodem tego optymizmu jest konieczność funkcjonowania rosyjskiego biznesu na arenie międzynarodowej w zgodzie z prawem międzynarodowym, które wywodzi się z zachodniej tradycji prawnej oraz słowa Putina o potrzebie wprowadzenia w Rosji „dyktatury prawa”.

¹¹ A. de Lazari, *Почему Европа боится «русского медведя»?*, [w:] *ibidem*, s. 274–279.

Ostatnia część książki poświęcona została problemom funkcjonowania obrazu niedźwiedzia jako symbolu narodowego współczesnej Rosji. Zapotrzebowanie na „niedźwiedzią metaforę” nie maleje, a wręcz odwrotnie – zdaje się rosnać. Mimo oczywistych skojarzeń o charakterze politycznym wizerunek niedźwiedzia zaczął się pojawiać także w innych kontekstach. Jego wykorzystanie w filmach, sztukach plastycznych czy też jako marki w handlu świadczy o dużym potencjale tego symbolu. Jednak – jak zauważa Ludmiła Kriwcowa – takie rozpowszechnienie się obrazu niedźwiedzia wynika mimo wszystko z politycznej koniunktury¹².

„Niedźwiedzia metafora” łączy się także z męskością. Problem ten poruszają artykuły dotyczące cech osobowości Borysa Jelcyna w kontekście tradycyjnej symboliki zwierzęcej¹³ oraz analizy specyfiki narodowej męskości i władzy w komediach Aleksandra Rogożkina¹⁴. Na ten aspekt zwraca także uwaga Tatiana Riabowa, która opisuje zjawisko nowego typu rosyjskiej męskości, reprezentowanej przez „prawdziwego

¹² Л. Кривцова, *Медведь в постсоветском искусстве: семантика и прагматика образа*, [w:] *ibidem*, s. 324–337.

¹³ М. Литовская, С. Кропотов, *Русский медведь из медвежьего края: интерференция традиционной зоосимволики и персональных свойств личности в репрезентации первого президента РФ*, [w:] *ibidem*, s. 283–296.

¹⁴ А. Розенхольм, И. Савкина, *Генерал Топтыгин, Михалыч и медведь (особенности национальной мужественности и власти в комедиях А. Рогожкина)*, [w:] *ibidem*, s. 297–312.

faceta/chłopa” (настоящий мужик)¹⁵. Ponieważ zestaw cech przypisywanych rosyjskiemu niedźwiedziowi w znacznym stopniu pokrywa się z tym, który jest charakterystyczny dla nowego modelu męskości w Rosji, to obraz „prawdziwego mężczyzny” coraz częściej pojawia się razem z obrazem niedźwiedzia. „Rosyjski niedźwiedź” jest więc wykorzystywany jako synonim dla wyrażenia „prawdziwy facet/chłop”.

Dalszy rozwój „niedźwiedziej metafory” zależy od wielu czynników i nie wydaje się być wcale oczywisty. Ważnym powodem takiej sytuacji są skojarzenia, sens, jaki nadaje się wizerunkowi niedźwiedzia. Wspomiana ambiwalentność stanowi poważną przeszkodę dla tego, aby z niedźwiedzia uczynić niepodważalny symboli postsowieckiej Rosji. Wyraźnie pokazują to badania Tatiany Riabowej, która z perspektywy socjologa przeanalizowała amerykańskie i rosyjskie asocjacje związane z obrazem niedźwiedzia. Zauważa ona, iż dla Amerykanów symbol „rosyjskiego niedźwiedzia” łączy się z o wiele większą liczbą negatywnych konotacji, niż ma to miejsce w przypadku odpowiedzi Rosjan. Wyobrażenie o niedźwiedziej agresywności, sile i okrucieństwie (najczęstsze odpowiedzi Amerykanów) zderza się rosyjskim obrazem dobrodusznego i szczerego – choć również silnego! – „Miszki”. Zarówno dla Amerykanów, jak i Rosjan „niedźwiedzia metafora” pełni określoną funkcję. Nie sposób jednak nie

zauważyć, że wraz z możliwymi zmianami w sytuacji społeczno-politycznej w Rosji „zapotrzebowanie” na rosyjskiego niedźwiedzia może się zmniejszyć. Dużo będzie tu zależeć od sytuacji Rosji na arenie międzynarodowej i jej relacji z Zachodem.

Książka pod redakcją O. Riabowa i A. de Lazari jest pracą, którą można polecić z co najmniej kilku powodów. Interdyscyplinarność podejmowanych zagadnień czynią ją interesującą dla badaczy z różnych dziedzin humanistyki. Wieloaspektowo zarysowana problematyka uzmysławia istotność wizerunku niedźwiedzia dla samych Rosjan, zaś opis jego ewoluowania na przestrzeni ponad trzech wieków pozwala zrozumieć złożoność i zmienność znaczeń związanych z tym symbolem. Publikacja dotycząca „niedźwiedziej metafory Rosji” zwraca na siebie uwagę także ze względu na bardzo dobry poziom naukowy prezentowanych artykułów. Wysokie wartości poznawcze tej pracy zostały już docenione w samej Rosji¹⁶, wypada więc mieć nadzieję, że także polski czytelnik zwróci uwagę na tę – istotną z punktu widzenia zrozumienia kultury i polityki współczesnej Rosji – pracę.

■ *Lukasz Gemziak**

* Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

¹⁶ Książka w 2012 r. otrzymała nagrodę 3. stopnia w kategorii „Prace naukowe: monografia zbiorowa” przyznawaną przez Rosyjskie Stowarzyszenie Nauk Politycznych (Российская ассоциация политической науки). Zob. *Научный совет РАН подвел итоги конкурса 2012 года*, <http://rapn.ru/?grup=1620&doc=4085>, odczyt z dn. 19.02.2014.

¹⁵ Т. Рябова, *Медведь как символ России: социологическое измерение*, [w:] *ibidem*, s. 338–353.